

METODOLOGINĖ TAUTINIO IŠSIVADAVIMO KULTŪROS SĄVOKOS PRASMĖ

PAULIUS SUBAČIUS

Šio teksto tikslas – apibūdinti patogų instrumentą XIX a. Lietuvos kultūrai analizuoti – *tautinio išsivadavimo kultūros* konceptą. Jam suformuluoti reikia dviejų išankstinių prielaidų. Viena jų – tai apsisprendimas *kultūrą* istoriniame kontekste vaizduotis kaip sociologiškai aptartiną dalyką. Antroji prielaida yra susitarimas laikyti *tautinį sąmonėjimą* kultūros svarbiausiu socialiniu (plačiaja prasme) procesu XIX a. Lietuvoje, manant, kad su juo įvairialypės įtakos ryšiu yra susiję visi svarbiausi kultūros faktai.

Jau senokai vykstanti diskusija dėl *tautinio atgimimo* sąvokos¹ įtikina, kad nei kritiškai nusiteikusių istorikų, nei, tarkim, literatūros mokslininkų nepatenkina nekonkretus šio termino turinys ir beatodairiškas publicistinis jo vartojimas. Kultūros istorikui pakanka prisiminti, pavyzdžiui, Stasio Ylos klausimą, kodėl Mikalojus Daukša nepateko į *tautinio atgimimo* veikėjų gretas². Nors akivaizdu, kad Ylos intencijos buvo kitokios, jo retoriką šiandien galime suvokti kaip nuorodą į archetipinį, taigi greičiau poetinį, o ne mokslinį šio įvaizdžio pobūdį. Panašių svarstymų gali kelti ir Dariaus Kuolio darbai³.

Iš tiesų visą Rusijos imperijos valdžios laikotarpį – XIX a. plačiaja prasme, – ar net ir šimtmečius nuo krikščionybės priėmimo bei unijos su lenkais, kai *tautiškumas* *ėmė apmirti*, iki 1918 m. įprasta interpretuoti *atgimimo* metafora. Ypač turint galvoje nuolat politiškai aktualinamus specifinius sąmonėjimo istorijos ir kultūros tautėjimo (ar tautos kultūrėjimo) istorijos pjūvius. Tuo tarpu skirstyti sąmonėjimo atspindžius kultūroje, nusakyti kultūrinių tradicijų bei kultūros sistemų transformacijos chronologiją yra daug kebliau. Šio analitinio postūmio – sociokultūrinių reiškinių klasifikacijos – negalima atlikti be specialių spekuliatyvių instrumentų. Vienas iš jų galėtų būti tautinio *išsivadavimo kultūros* sąvoka.

Kokių pranašumų turi sąvoka *išsivadavimas* palyginus su dažnai sinonimiškai vartojamu *atgimimu*? Tai galima suvokti, atkreipus dėmesį į šių žodžių antonimus: *atgimimas* – *numirimas*, *atmirimas*, *apmirimas* ir *išsivadavimas*, *išsilaisvinimas* – *užgrobimas*, *pavergimas*, *priespauda*, *okupa-*

cija (t. y. istoriškai konkretus aktas, situacija). Terminologinis antrojo atvejo pranašumas akivaizdus. Jei imsime svarstyti *atgimimo* ir *išsivadavimo* reikšmės rezultato semantikos požiūriu, tai paaiškės, jog antroji sąvoka tiksliau apibūdina ir procesą, ir rezultatą, o pirmoji geriausiu atveju nusako tam tikrą perėjimą nuo *sunykusio* dalyko prie *suklestėjimo*. *Išsivadavimas* implikuoja dvi socialinės savivokos turinio ypatybes – išsivadavimas kaip sociokultūrinis reiškinytis gali reikštis tik tuomet, kai 1) visuomenės būseną yra reflektuojama kaip *pavergimas*, 2) šios būsenos radikalus pasikeitimas yra suvokiamas kaip laukiamas visuomeninės ar asmeninės pastangos rezultatas.

Sąvoka *tautinis* aptariamo termino kompozicijoje turėtų nurodyti sąmoningą vieno iš „tautos valstybės“ arba „etniško-politiško“ porų nario atskyrimą. Be abejo, 1831 m. ar 1863 m. sukilimai – politinės Lietuvos, Lietuvos valstybės išsivadavimo reiškiniai, o juos lydintys kultūros faktai – LDK kultūros tąsa. Tuo tarpu retrospektyvioji jų sąsaja su kultūra, šiandien reprezentuojanti lietuvių tautą, tėra dalinė, hipotetinė, reikalaujanti analitinio, tarkim, Antano Mackevičiaus ir jo bendražygių savimonei apraiškų tyrimo. *Tautinio išsivadavimo kultūros* koncepto kūrimas – tai kartu spekuliatyvi pastanga aiškiau atskirti tautos (gal derėtų sakyti – tautinės bendrijos) ir valstybės (ypač kol ji dar nėra tautinė valstybė) politinės būsenos apibūdinimus.

Trečiajai – *kultūros* – kategorijai šiuo atveju būtų priskirtinas visų pirma integralios sistemos atributas, nes atskirų hierarchinės socialinių idėjų schemas, kurią teigia mokslininkas, nesubordinuotų faktų vardijimas ar gretinimas būtų panašus į razinų traukiojimą iš istorijos pyrago, laikantis gajaus principo: „Ko ieškosi, tą ir rasi“.

Norint parodyti tautinio išsivadavimo kultūros sąvokos loginę konstrukciją, reikia apibūdinti eventualaūs sąvokos taikymo atsiduriančius kokybinius sąmoningumo pokyčius bei idėjų transformacijos slenksčius. Kadangi taip mėginama ne apibendrinti, o diferencijuoti kultūros įvykius, bei jų datas, parankiausias tam tikros spekuliatyvios priešpriešos. Į jas ir atkreipė dėmesį Vincas Mykolaitis-Putinas, bene pirmasis Lietuvoje intuityviai, metaforiškai atkreipęs dėmesį į tautinio išsivadavimo kultūros sampratą. Jis XIX amžių apibūdino kaip statinės (pasyvios) ir dinaminės (aktyvios) tautinės kultūros bei visuomeninės nuostatos susidūrimo metą, šią sankirtą pavadindamas „priešaušrio“ ir „poaušrio“ riba⁴. Reikia pridurti, kad pastaruoju įvaizdžiu Putinas prisidėjo prie vargu ar pagrįsto, bet publicistikoje populiarus, istorikų darbuose taip pat ilgai tesėjusio „Aušros“ žurnalo, kaip chronologinės ribos, akcento. Tuo tarpu jo išdėstytos pasyvios-aktyvios kultūros skyrimo prielaidos leidžia brėžti kitokias

laiko koordinatės. Juk idėjų, sąmoningumo sferos požiūriu paprasčiausiai nekorektiška chronologiją grįsti žurnalo pasirodymo, o ne, sakykim, pirmojo numerio „Prakalboje“ išdėstytų minčių spėjamo subrandinimo metais.

Statinė, arba pasyvi, sociokultūrinė stadija šiuo atveju yra apibūdinamos pastangos įrodyti, kad 1) tauta egzistuoja, 2) ji tipologiškai tokia pati, kaip ir kitos tautos, 3) ji yra ne mažiau vertinga nei kitos tautos. Tokių pastangų tikslas visų pirma yra kultūriškai pripažinti šios konkrečios tautos egzistavimo teisę ir atkurti tam tikrą ankstesnę jos būseną. Tai „užšaldymo“, o tiksliau „užšaldytų“ kultūros, socialinės struktūros bei politinės raiškos reprezentacijų „atšildymo“ ir koncervavimo kiekybiškai (bet ne kokybiškai) reikšmingesne forma programa.

O linearinė (aktyvi) pozicija visų pirma yra istoriška laiko suvokimo prasme, t. y. ne tik įsivaizduojama, kad egzistuoja trys – praeities, dabarties ir ateities – fazės, bet ir nusakomi esminiai praeities-ateities skirtumai. Ateitis dinaminės sociokultūrinės nuostatos požiūriu vertinama kaip kultūros ir socialinių bei politinių struktūrų kūrimo radikaliu atveju – net tautos kūrimo ar savikūros, bent jau jos raiškų transformacijos, adaptacijos modernėjančio pasaulio kontekste rezultatyvi pastanga.

Norint patikslinti, kas yra kultūros aktyvumas, o tiksliau – sąmoningumo aktyvumas (dinamiškumas) ir jo kultūrinės apraiškos, – reiktų tiesiog apibrėžti, kad tautinio išsivadavimo kultūrai yra priskirtini tekstai, kurie kokiu nors būdu formuluoja lietuvių tautos ar tautinės lietuvių valstybės ateities projektą ne atgaivinimo, atkūrimo, o sukūrimo ar bent drąsaus transformavimo prasme. Gyvenimo pertvarkos patosas yra tokios kultūros retorikos formų priežastis ir objektas. Kaip kultūrinio dinamizmo sampratos eksplikaciją galima pateikti nuorodą į socialinio (pereinančio į politinį) angažuotumo demonstravimą, nepaprastai būdingą *tautinio išsivadavimo kultūros* žmonėms. Pirmine „valstiečių tautos“ sąvokos refleksija būtų galima pavadinti būsimos visuomenės struktūrų projekta-
vimo užuomazgas, randamas XIX a. tekstuose.

Greta turėtume numatyti konkrečią vietą tautos ateities projekto įgyvendintojui, kurį galima pavadinti *perspektyviniu tautos istorijos personažu*, nes tautinio išsivadavimo kultūros sąvokai apibrėžti būtina specialiai nusakyti „individo ir kolektyvo“ arba „tautos žmogaus ir tautos“ santykį. Kūrybinio ateities projekto požiūriu, priešingai, nei atgaivinimo ar savaiminio vystymosi pozicijos atveju nebepakanka tautos kaip kolektyvinio personažo vaizdinio, – iškyla atskiro asmens ir jo tautinio apsisprendimo klausimas. (Tiksliau, šis klausimas jau iškyla ne vien kaip realaus gyvenimo, t. y. konkrečių žmonių apsisprendimo, klausimas, bet kaip teksto, kultūriškai įformintos idėjinės programos dalykas). Šiuo atžvilgiu tau-

tinio išsivadavimo kultūra tiesioginės abipusės priklausomybės ryšiu susijusi su tautinės savimonės brandinimo pastanga, kuri metodologiškai skir-tina nuo tautinės savimonės savaimingumo ar tautinės savimonės korek-cijų bei atgaivinimo (turimi galvoje visų pirma bajorų atžvilgiu išsakyti reikalavimai) akcentų.

Sąmoningumo istorijos prielaida tautinio išsivadavimo kultūrai susi-formuoti – tai tautinės sąmonės virsmas tautine savimone – individualia savęs ir aplinkos analize, kuria žmogus išskiria save iš kitų pagal tauti-niais vadinamus požymius ir tampa sąmoningas tautos tęstinumo dalykas. Kai tas sąmoningas tęstinumas imamas interpretuoti kaip išsilavinimas ir būsenos po išsilavinimo numatymas, asmuo tampa tautinio išsivadavimo kultūros kūrėju, o drauge, kaip minėtas perspektyvinis istorijos personažas, – šios kultūros objektu. Grįžtant prie pateiktos pasyvumo-aktyvumo distinkcijos, dabar ją reikėtų reformuluoti kaip tautiškumo vertės iškė-limo, t. y. įrodinėjimo sau ir kitiems, kad tai, kas, pavyzdžiui, yra vadi-nama lietuvių tauta ir jos kultūra, yra *galima ir prasminga*, o antra ver-tus, – *apsisprendimo tautiškumą kurti* distinkciją.

Svarbu būtų sukonkretinti bei terminologizuoti tautinio išsivadavi-mo kultūros alternatyvą, kuri, būdama chronologiškai ankstesnė, nepai-sant išsivadavimo imperatyvo iškilimo, tesėjo per visą tautiškumo ginties problemos pabrėžimo periodą, t. y. iki pat trečiojo XX a. dešimtmečio. Labai paranki Vytauto Kavolio pasiūlyta *akumuliacijos* sąvoka. Taigi prieš-rieša būtų: *tautiškumo akumuliacijos kultūra / tautinio išsivadavimo kul-tūra*. Pirmuoju atveju gelminis kultūrinės pastangos tikslas yra tautos egzistavimo konstatavimas ir legitimavimas savo sąmonės ir pasaulio po-žiūriu, o antruoju – modernios tautos ideologinių prielaidų artikuliavi-mas ir skleidimas. (*Akumuliacijos* sąvokos semantika leistų, tarkim, Daukšos „Postilės“ lenkiškąją prakalbą, dėl kurios S. Yla kasė duobę Atgimi-mo teorijai, įtraukti į tautos ir jos kultūros egzistavimo galimybių argu-mentacinę seką ne tik tipologiškai, bet ir ilgalaikio, trūkinėjusio proceso, požiūriu).

Be abejo, tautinio išsivadavimo kultūrai galima ir būtina priskirti visą sistemą kultūros modernizacijos požymių. Iš jų visų pirma minėtini *problemiškumo, daugiaprasmiškumo, individualistinių proveržių toleravimo, tautos metafizikos skleidimo, vidinio konfliktiškumo* ir kiti dalykai, kurie, aptariant konkretaus kultūrinio reiškinių pobūdį, būtų svarūs papildomi argumentai.

Žvelgiant į tautinio išsivadavimo kultūros konceptą kaip į chrono-loginį specifinio proceso aprašymą, o ne tipologijos instrumentą, tai pra-sminga nurodyti ir tam tikras išorines istorines politines aplinkybes, pro-

vokuojančias bei katalizuojančias juo apibūdinamo kultūros raidos atvejo radimąsi. Atkreiptinas dėmesys bent jau į gerai žinomą dvigubos priešpaudos situaciją, į kurią buvo patekusios dauguma Rytų ir Vidurio Europos tautų. Ši objektyvi aplinkybė yra savotiškas padrašinimas, vaizduojantis, kad tautinio išsivadavimo kultūros konceptas yra universalus, pretenduojantis į minėto Europos civilizacijos pakraščio istoriškai apibrėžiamo kultūros tipo teorinį modelį. Atrodytų, kad, nepaisant komparatyvinių tyrinėjimų skurdumo, tautinio išsivadavimo kultūros ieškoti Rusijos ir Austrijos-Vengrijos imperijų istoriniame teritoriniame regione yra mažesnis akiplėšiskumas nei pateikiamos sampratos aptarimas „lietuviškų tautinių fenomenų“ sekoje.

Nors šis tekstas tėra skirtas tautinio išsivadavimo kultūros konceptui aptarti, o ne jam detalizuoti ar taikyti, reikėtų pasakyti, jog jis teikia galimybę *Atgimimo epochą* sąlygiškai padalyti į dvi chronologines atkarpas, o tiksliau, leidžia parodyti, kaip ir kada atsirado naujų tautos suvokimo idėjų kompleksas, kokiais būdais ir koku pagreičiu jis pamažu tapo vyraujančiu ir lemiančiu šiandieninės Lietuvos valstybės ir jos kultūros likimą. Tautiškumo akumuliacijos kultūros titanu, paskutiniu iš ryškių jos reiškėjų (o savo biografija – pavyzdžiu) būtų linkstama vaizduotis Simoną Daukantą. O nuo XIX a. 6-ojo dešimtmečio paraleliai besiformuojančios tautinio išsivadavimo kultūros pradininku – Antaną Baranauską. Klasikiniais – tiek kūrybos, tiek biografijų – požiūriais šios antrosios kultūros žmonėmis tektų pavadinti Silvestrą Gimžauską ir Vincą Kudirką, tapusį jos kulminacija.

Tautiškumo akumuliacijos kultūros ir tautinio išsivadavimo kultūros konceptai gali būti laikomi ne vien XIX a. kultūros istorijos analizės ir periodizavimo instrumentais. Juos (šiek tiek abstrahavus) galima taikyti apskritai tautinės savipratos – meninės, mokslinės, ideologinės – rūšims diferencijuoti nuo unijinių laikų iki pat šių dienų. Gal tai būtų nuosaiki, tautocentrinė, bet tiksliau apibūdinanti mūsų kultūrinės ir istorinės savimonės atvejus priešprieša, nei dabar populiarinama „etnokultūrinio fundamentalizmo“ ir „atviros visuomenės (ar kultūros)“ opozicija.

Nuorodos

¹ Plg. Kulakauskas A. Aoie tautinio atgimimo sąvoką, tautinių sąjūdžių epochą ir lietuvių tautinį atgimimą // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. V.: Sietynas, 1990. T. 1. P. 132–142; Šliogeris A. Kas yra atgimimas? // Ten pat, p. 153–156; Radžvilas V. XIX a. lietuvių tautinio atgimimo klausimu // Ten pat, p. 157–164 etc.

² Yla S. Vardai ir veidai mūsų kultūros istorijoje: Nuo Mažvydo ligi Skvirecko. Lietuviškos knygos klubas, 1973. P. 32, 44, 50–52.

³ Kuolys D. Replika polemikoje dėl tautinio atgimimo sąvokos // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. V.: Sietynas, 1990. T. 1. P. 151–152; Kuolys D. Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje literatūroje: (renesansas, barokas). V.: Mokslo ir enciklopedijų l-ka, 1992. P. 31 (*išbudimas*) etc.

⁴ Mykolaitis-Putinas V. „Priešaušris“ ir „Poaušris“ lietuvių literatūroje // Židinys. 1929. T. 10. Nr. 11. P. 305–312.

THE METHODOLOGICAL MEANING OF THE CONCEPT OF THE CULTURE OF NATIONAL LIBERATION

PAULIUS SUBAČIUS

S u m m a r y

The main task of this text is to prove two socio-cultural concepts: *the culture of accumulation of the national* and *the culture of national liberation*. These concepts are meant to define in all complexity the changes of rhetorica and ideological configurations of fictive literature and social communication of the XIX century in Lithuania. These theoretical constructions have developed after analysing the images of national identity in the Lithuanian poetical texts of the second hal of the XIX century. The distinction between the culture of accumulation of the national and the culture of national liberation is presupposed by the opposition of static and dynamics – coming from different interpretations of the model – social reforms and authorities, and person and community. The proposed socio-cultural concepts allow a new systematization of cultural and psychological innovative metamorphoses of national idea, openness to nationalism, and the transformations it induced in the XIX century in Lithuania. The concepts are used to differentiate most general changes in culture, psychology, and awareness and, therefore, particular names or texts can not be attributed to either. In the works of Antanas Baranauskas we can already find all the main elements of the culture of national liberation. Simonas Daukantas – in the structure discussed – must be seen as the one who carried out the maximal programme of accumulation of the national and the legitimation of the nation.